

Paulina Andruszkiewicz

Uniwersytet Łódzki

ROLA KOBIET W ŻYCIU PUBLICZNYM NA PRZYKŁADZIE MAROKA

Abstrakt

W ciągu ostatnich dwudziestu lat społeczeństwa państw Azji Zachodniej i Afryki Północnej przeszły liczne zmiany. Wydarzenia arabskiej wiosny zmieniły sytuację wielu grup społecznych w tym regionie, między innymi kobiet. Ich udział w protestach, a następnie w tworzeniu nowych struktur politycznych pokazał, że są czynnymi uczestnikami życia społeczno-politycznego.

Niniejszy artykuł ukaze zmianę w postrzeganiu miejsca kobiety w życiu publicznym na przykładzie Maroka. Omówiony zostanie wpływ dostępności edukacji na większą aktywność kobiet w biznesie oraz w polityce na przykładzie osób zajmujących wysokie stanowiska w tych obszarach. Opracowanie zademonstruje również, jakie kryteria muszą być spełnione, aby kobiety mogły osiągnąć sukces zawodowy i odpowie na pytanie, czy sukces ten jest w równym stopniu dostępny dla wszystkich obywaterek Maroka.

Artykuł opierać się będzie na analizie artykułów prasowych i opracowań dotyczących norm kulturowo-społecznych w krajach Afryki Północnej.

Słowa kluczowe: feminizm arabski, prawa kobiet, Maroko

Abstract

Over the last twenty years, societies in West Asia and North Africa have undergone numerous changes. The events of the Arab Spring changed the situation of many social groups in the region, including women. Their active participation in the protests and then in the creation of new political structures showed that they are active participants in socio-political life.

This article will present the shift in the perception of a woman's place in public life on the example of Morocco. It will discuss how changes in the availability of education influenced women's greater activity in business and politics, using the example of women holding high positions in these areas. The work will also show what criteria must be met for women to achieve professional success and whether this success is equally available to all Moroccan citizens.

The paper will be based on press articles and studies on cultural and social norms in North African countries.

Keywords: Arab feminism, women's rights, Morocco

Rozpoczęcie kariery politycznej w Maroku nie jest łatwe. Trzeba spełniać wiele odgórnie narzuconych warunków, takich jak: odpowiednia pozycja rodziny, posiadany majątek, wykształcenie czy koneksje społeczne. Dla kobiet dodatkowymi przeszkodami są normy społeczne oraz sposób postrzegania ich roli w społeczeństwie. Uważa się, że kobiety nie nadają się do piastowania stanowisk politycznych, ponieważ brakuje im kompetencji oraz cech wymaganych w tym zawodzie, takich jak przywódcość czy asertywność. Mimo to coraz więcej kobiet stara się o różnego rodzaju stanowiska osiągnięte na drodze wyborów. Często są to pozycje na szczeblu lokalnym czy regionalnym. Dzieje się tak, ponieważ kobiecie łatwiej jest uzyskać akceptację społeczną, jeśli jej kariera nie stoi na przeszkodzie w wypełnianiu obowiązków domowych.

Jednakże coraz większej liczbie kobiet udaje się przejść z polityki regionalnej do państwowej. Parytet, który od czasów arabskiej wiosny zapewnia im 15% miejsc w parlamencie, jest w tym bardzo pomocny. Nie bez znaczenia jest również fakt, że zarówno rząd, jak i rodzina królewska reklamują Maroko jako kraj sprzyjający kobietom. Z tego też powodu do rządu utworzonego po wyborach w 2021 roku po raz pierwszy wybranych zostało siedem kobiet. Są to: Nadia Fettach Alaoui (ministra ekonomii i finansów), Fatima Zahra Ammor (ministra turystyki i rzemiosła), Nabila Rmili (ministra zdrowia i ochrony socjalnej), Fatima Zahra Mansouri (ministra planowania i polityki miejskiej), Ghita Mezzour (ministra delegatka ds. transformacji cyfrowej i reformy administracyjnej), Aouatif Hayar (ministra ds. kobiet, rodziny i integracji społecznej) oraz Leila Benali (ministra transformacji energetycznej i zrównoważonego rozwoju)¹.

Jest to zdecydowanie bardzo duże osiągnięcie, zwłaszcza na tle innych państw arabskich, w których często ani jedna kobieta nie zasiada w rządzie. Jednakże gdy przyjrzeć się bliżej wyżej wymienionym ministrom, można zauważyć wiele prawidłowości, które są pomijane w publicznej narracji o sukcesie polityczek w Maroku.

Fatima Zahra Ammor

Fatima Zahra Ammor urodziła się w 1967 roku w Rabacie. Pochodzi z rodziny o tradycjach intelektualnych, jej ojciec był bankierem, a mat-

¹ *First Time in Morocco's History: 7 Women in Power Positions*, <https://www.morocoworldnews.com/2021/10/344829/first-time-in-moroccos-history-7-women-in-power-positions>, data odczytu 11 października 2024.

ka pisarką². Po ukończeniu liceum Lyautey w Casablance, wyjechała do Francji na kursy przygotowawcze, a następnie zaczęła naukę w Szkole Technik Zaawansowanych w Paryżu (fr. École Nationale Supérieure de Techniques Avancées, ENSTA), gdzie zdobyła tytuł inżynierki w 1991 roku. W 1992 roku powróciła do Maroka i rozpoczęła karierę zawodową w dziale marketingu w firmie Procter & Gamble. Następnie, w 2001 roku, dołączyła do marokańskiej grupy Akwa, w której pełniła funkcję dyrektorki ds. marketingu i była członkinią komitetu wykonawczego³. W 2012 roku rozpoczęła działalność doradczą w zakresie marketingu i rozwoju biznesu, co pozwoliło jej zorganizować wiele międzynarodowych wydarzeń. W 2014 roku została mianowana przez króla Mohameda VI Komisarz Generalną Wystawy Światowej w Mediolanie (Expo Milano 2015). Pod jej kierownictwem pawilon marokański stał się piątym najczęściej odwiedzanym miejscem na wystawie, przyciągając 3 miliony odwiedzających w ciągu 6 miesięcy. Jest członkinią obecnie rządzącej partii, którą jest Narodowe Zgromadzenie Niezależnych (NRI). W 2021 roku objęła stanowisko ministry turystyki i rzemiosła, choć wcześniej nie pełniła żadnego obieralnego stanowiska.

Ammor, tak samo jak wszystkie kobiety w obecnym rządzie, uczęszczała do prywatnej, francuskiej szkoły w Maroku, a następnie na zagraniczny uniwersytet. Nie jest to jednak normą w marokańskim społeczeństwie. Pomimo tego, że edukacja jest darmowa i obowiązkowa do 15 roku życia⁴, często brakuje placówek edukacyjnych, zwłaszcza na terenach wiejskich. Dodatkowo poziom edukacji w szkołach publicznych nie jest wysoki. Rząd marokański, zdając sobie sprawę z owych problemów, zaczął podejmować próby podniesienia poziomu edukacji u kobiet już na początku lat 2000. Wtedy też podjęto takie inicjatywy jak utworzenie szkół dla dorosłych w meczetach na terenie całego kraju⁵, które miały za zadanie naukę czytania i pisanie. Opracowana została

² *Maroc: une journée avec Fatim-Zahra Ammor, ministre « tout-terrain » du Tourisme*, <https://www.jeuneafrique.com/1340999/politique/maroc-une-journee-avec-fatim-zahra-ammor-ministre-tout-terrain-du-tourisme/>, data odczytu 11 października 2024.

³ *Nomination de Mme Fatim-Zahra Ammor nouvelle Ministre du Tourisme, de l'Artisanat et de l'Economie Sociale et Solidaire*, <https://www.mda.gov.ma/fr/nomination-de-mme-fatim-zahra-ammor-nouvelle-ministre-du-tourisme-de-lartisanat-et-de-leconomie-sociale-et-solidaire/>, data odczytu 11 października 2024.

⁴ Hayat Diyen, *Reform of secondary education in Morocco: Challenges and Prospects*, [w:] *Prospects*, vol. XXXIV, no. 2, June, s. 212.

⁵ Moha Ennaji, *Morocco's experience with gender gap reduction in education*, "Gender and Women's Studies" 2018, t. 2, nr. 5, s. 7.

również Krajowa Karta Edukacji, która zawierała wytyczne mające pomóc w przeprowadzeniu reform w szkolnictwie⁶. Karta zawierała m.in. dyrektywy odnośnie do użycia nowych technologii czy edukacji nieformalnej, np. telewizji⁷. W całym dokumencie wymieniono również czynniki, które utrudniają dostęp do edukacji. Za jeden z takich z nich uznano właśnie płęć. Warta odnotowania jest również zmiana w Kodeksie Prawa Rodzinnego, Mudawwany, z 2004 roku, która spowodowała wzrost alfabetyzacji kobiet. Pomimo wielu wyżej wymienionych działań, które podjął rząd marokański, w przededniu arabskiej wiosny analfabetyzm wśród kobiet wciąż utrzymywał się na poziomie 39,6%, podczas gdy wśród mężczyzn był zdecydowanie niższy (18,4%)⁸.

Dopiero wydarzenia arabskiej wiosny w roku 2011 przyniosły zauważalne zmiany. Wpływ na to miała duża aktywność kobiet w czasie tych wystąpień, podpisanie nowej konstytucji, która dawała więcej swobód obywatelskich oraz uwzględniała równość płci. Również zakładanie przez kobiety stowarzyszeń i organizacji pozarządowych oraz lobbowanie na rzecz poprawy edukacji sprawiły, że wiele młodych kobiet skorzystało z tych reform do tego stopnia, że obecnie więcej kobiet niż mężczyzn posiada wykształcenie wyższe.

Jednak Fatima Zahra Ammor ukończyła edukację na długo przed arabską wiosną. Mimo to nie musiała nigdy martwić się rządowymi inicjatywami w tym zakresie. Jak zostało już wyżej zaznaczone, Ammor uczęszczała do prywatnej, francuskiej szkoły w Maroku, a następnie udała się na zagraniczny uniwersytet. Jest to droga, którą przeszły wszystkie kobiety obecne w nowym rządzie. Następnym podobieństwem między nimi jest to, że wszystkie sprawowały wysokie stanowiska w firmach sektora prywatnego. Wszystkie również nie upubliczniają informacji na temat swojej rodziny, choć każda z nich posiada dzieci. Ponadto nie zakrywają one włosów, chociaż wiele osób w społeczeństwie marokańskim wciąż uznaje to za obowiązek kobiety. Nie dzieje się tak bez powodu. Kobiety na wysokich politycznych stanowiskach tak naprawdę nie mogą pokazywać swojej kobiecości. Nie mogą mówić o posiadaniu rodziny, żeby przypadkiem nie przypomnieć wybor-

⁶ Sabbar Mbarka, *L'égalité des genres et l'éducation au Maroc: état des lieux et perspectives*, „Revue de l'administration de l'éducation” 2021, nr. 10, s. 107.

⁷ Ibidem.

⁸ *Share of illiterate youth population in Morocco in 2004 and 2020, by gender*, <https://www.statista.com/statistics/1307413/youth-illiteracy-rate-in-morocco-by-gender/>, data odczytu 8 lutego 2023.

com, że według norm wyznaczonych im przez społeczeństwo powinny zajmować się domem i opieką nad członkami rodziny. Już sam ten fakt odróżnia je od milionów Marokanek, które są opisywane i postrzegane jako predysponowane do roli matki i żony. Jest zatem paradoksem, iż kobiety będąc u władzy, by ją utrzymać, muszą wykreślić rolę matki i żony ze swojego publicznego wizerunku.

Bardzo ważny, wręcz kluczowy, jest tutaj przywilej ekonomiczny. Dzięki niemu te kobiety nie tylko mogły odebrać świetne wykształcenie, ale – co ważniejsze – mogą sobie pozwolić na to, by ktoś inny przejął ich obowiązki związane z pełnieniem roli matki i żony. Cała praca opiekuńcza, którą w Maroku wykonują w przeważającej większości kobiety, zostaje oddelegowana na osoby trzecie. Bogate Marokanki z wyższych klas społecznych mogą zatrudnić nianie, sprzątaczkę, kucharkę, czyli osoby, które za opłatą będą spełniały rolę matki i gospodyni domowej.

Inną ważną kwestią, która pozwala kobietom rozwijać tak poważną działalność polityczną, jest pochodzenie z rodzin o konkretnych tradycjach i poglądach. Mianowicie duże znaczenie ma tu fakt, że kobiety piastujące wysokie stanowiska, pochodząc zazwyczaj z bardzo sekularnych rodzin, same takie wartości wyznają. Jako przykład można tu podać Fatimę Zahrę Mansouri, obecną minister planowania i polityki miejskiej a wcześniej burmistrzynie Marrakeszu, pierwszą kobietę na tym stanowisku.

Fatima Zahra Mansouri

Fatima Zahra Mansouri urodziła się w 1976 roku w bardzo promiennym rodzinie. Jest wnuczką pułkownika Ahmeda Mansouriego, który za czasów francuskiej kolonizacji wspierał reżim francuski⁹. Jej ojciec to Abderrahman Mansouri, który przez osiem lat sprawował urząd paszy Marrakeszu, a w kolejnych latach piastował stanowisko ambasadora w Zjednoczonych Emiratach Arabskich¹⁰. Pochodząc z tak dobrze sy-

⁹ *Pułkownik otwiera swoją skrzynkę tajemnic na ten tydzień*, tłum. własne, <https://web.archive.org/web/20140221232618/http://www.alousboue.net/%D8%A7%D9%84%D9%83%D9%88%D9%84%D9%88%D9%86%D9%8A%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%D9%8A-%D9%8A%D9%81%D8%AA%D8%AD-%D8%B9%D9%84-%D8%A8%D8%A9-%D8%A3%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D9%84/>, data odczytu 18 września 2024.

¹⁰ *Fatima Zahra Mansouri: A Leader for Women in Government*, <https://www.morocoworldnews.com/2022/03/347566/fatima-zahra-mansouri-a-leader-for-women-in-government>, data odczytu 18 września 2024.

tuowanej, mającej związki z polityką rodziny, Fatima od najmłodszych lat uczęszczała do prywatnych, francuskich szkół, takich jak Liceum im. Victora Hugo w Marrakeszu. Jest to francuska międzynarodowa szkoła, która kształci na różnych poziomach edukacji. Ranking z roku 2022 umieścił tę placówkę na czwartym miejscu wśród najlepszych międzynarodowych szkół w Maroku¹¹. Po jej ukończeniu Fatima studiowała prawo prywatne na uniwersytecie króla Mohammeda V w Rabacie, prawo umów handlowych na francuskim uniwersytecie w Montpellier oraz anglosaskie prawo gospodarcze na uniwersytecie nowojorskim¹².

Po ukończeniu edukacji pracowała w kancelarii prawnej swojego ojca w Marrakeszu. Naturalnym następnym krokiem w jej karierze była polityka, dlatego też w 2005 roku stała się częścią „Ruchu na rzecz Wszystkich Demokratów”, którego celem było stworzenie podstaw współczesnej demokracji i przywrócenie zaufania obywateli do polityki. W 2008 roku wstąpiła do partii Autentyczność i Nowoczesność (z fr. Parti de l'Authenticité et de la Modernité, PAM)¹³. W 2009 roku, z ramienia tej partii została pierwszą w historii kobietą na stanowisku burmistrza Marrakeszu¹⁴. Urząd ten sprawowała do 2015 roku. W tym samym roku została przewodniczącą swojej partii¹⁵. Oprócz sukcesów na polu polityki lokalnej od 2011 roku kobieta rozpoczęła karierę ogólnokrajową – została parlamentarzystką, a od roku 2021 jest również członkinią rządu marokańskiego w randze ministry. Jako burmistrzynie Marrakeszu chwalono ją za plany rewitalizacyjne zarówno kulturalne, jak i infrastrukturalne, oraz za modernizację obszarów komunalnych¹⁶.

Podobnie, jak w przypadku Fatimy Zahry Ammor, informacje o życiu prywatnym Mansouri również nie są udostępniane. Wiadomo, że pochodzi z bogatej, wpływowej i zeświecczonej rodziny. Oznacza to, że

¹¹ *Top 10 International Schools In Morocco*, <https://afrikta.com/top-10-international-schools-in-morocco/>, %20dost%C4%99p%, data odczytu 18 września 2024.

¹² *Profile – Ms. Fatima Zahra Mansouri Minister of National Territory Rehabilitation Urbanization, Housing and City Governance*, <https://pam.ma/en/index.php/2021/10/14/profile-ms-fatima-zahra-mansouri-minister-of-national-territory-rehabilitation-urbanization-housing-and-city-governance/>, data odczytu 22 września 2024.

¹³ *Fatima Zahra Mansouri: A Leader for Women in Government*, <https://www.morocoworldnews.com/2022/03/347566/fatima-zahra-mansouri-a-leader-for-women-in-government>, data odczytu 22 września 2024.

¹⁴ *La dame de Marrakech*, https://www.lexpress.fr/monde/afrique/la-dame-de-marrakech_1039446.html, data odczytu 22 września 2024.

¹⁵ *Fatima Zahra Mansouri: A Leader for Women in Government...*

¹⁶ *Ibidem*.

w przeciwieństwie do wielu gorzej sytuowanych Marokanek jej edukacja nie była postrzegana jako niepotrzebna.

Zarówno Mansour, jak i Ammor pochodzą z podobnych rodzin tylko pod względem ekonomicznym, ale również pod względem religijnym. Wydawać by się mogło, że nie będąc osobami religijnymi oraz żyjąc przez pewien czas w państwach zachodnich, będą podchodzić do praw kobiet w sposób bardziej radykalny niż kobiety, które całe życie spędziły w Maroku. Jednakże przedstawicielki rządu nie zajmują się takimi sprawami. Wszystkie są członkiniami partii liberalnych i właśnie tak też podchodzą do praw kobiet. One osiągnęły sukces w męskim świecie. By go utrzymać, prezentują postawy zachowawcze, a przy tym są bardziej europejskie niż marokańskie w obyciu i wyglądzie. Takie zachowanie przywodzi na myśl europejski feminizm liberalny, gdzie sukces jednej kobiety uważa się za sukces wszystkich, nawet jeżeli nic on tak naprawdę nie zmienia w odniesieniu do sytuacji innych kobiet.

Wyżej wymienione przedstawicielki władzy nie opowiadają się za prawami kobiet. Nie zgłaszają inicjatyw prokobiecych, nie mówią głośno o problemach i potrzebach kobiet z niższych warstw społecznych. W tym samym czasie nie wypowiadają się również o islamie, czy religii ogólnie. Możliwe, że jest tak dlatego, iż polityczki na szczeblu narodowym nigdy nie doświadczyły silnej dyskryminacji czy też społecznego przekonania o ich niższości. Pochodząc z majątnych rodzin, miały dostęp do prywatnej edukacji, więc stan szkół państwowych ich nie dotyczył. Nie doświadczyły nigdy problemów przeciętnych kobiet, ani nie miały z nimi kontaktu. Ze względu na system patronalno-klientalny, jaki obowiązuje w marokańskiej polityce, można zostać wybraną do parlamentu nie mając bezpośredniego kontaktu z wyborcami. Co za tym idzie, wymienione polityczki nie czują potrzeby, by wypowiadać się w imieniu innych kobiet, gdyż nic ich z nimi nie łączy.

Miriam Bensalah-Chagroun

Działalność Marokanek w biznesie podlega tym samym ograniczeniom, co działalność polityczna. Kobiety, od których oczekuje się spełnienia kulturowej roli matki i żony, mają utrudniony dostęp do działalności publicznej niezależnie od tego, czy jest to aktywność polityczna, czy po prostu praca zawodowa. Również tutaj trzeba speł-

niać te same kryteria, co w polityce. Przykładem tego jest Miriem Bensalah-Chaqroun.

Urodzona w 1962 roku w Rabacie Miriem Bensalah-Chaqroun jest córką Abdelkadera Bensalaha, który był jednym z sygnatariuszy Manifestu Niepodległości Maroka z 1944 roku, a później założył Grupę Holmarcom¹⁷. Miriem jest również siostrą obecnego prezesa tej grupy, Mohameda Hassana Bensalaha¹⁸. Grupa Holmarcom jest jednym z największych przedsiębiorstw w Maroku. Firma posiada, m.in. jedną z największych firm ubezpieczeniowych w tym państwie, linie lotnicze Air Arabia Maroc czy przedsiębiorstwo produkujące wodę mineralną Oulmes Mineral Water¹⁹. Grupa posiada również własne radio, firmę zajmującą się nieruchomościami oraz firmę transportową²⁰. Miriem Bensalah-Chaqroun zajmuje stanowisko dyrektorki generalnej oraz wiceprzewodniczącej w Oulmes Mineral Water.

Nie można jej odmówić kompetencji do zajmowania wysokiej funkcji w tak ważnej firmie. W 1986 roku ukończyła Szkołę Biznesową ESCP oraz uniwersytet w Dallas z tytułem magistra w zarządzaniu i biznesie międzynarodowym²¹. Do innych jej osiągnięć można zaliczyć objęcie funkcji przewodniczącej Confédération générale des entreprises du Maroc (CGEM) w maju 2012 roku, co uczyniło ją pierwszą kobietą na czele tej organizacji. Jest to organizacja reprezentująca sektor prywatny oraz wypowiadająca się w imieniu przedsiębiorców na arenie regionalnej, państwowej i międzynarodowej²². Jest to także jedna z najważniejszych organizacji zrzeszających przedsiębiorców w Maroku. Po reelekcji na to stanowisko w roku 2015, król Mohammed VI przesłał Miriem gratulacje, podkreślając jej „szczerzy patriotyzm” i zdolność do „konstruktywnego dialogu ze wszystkimi partnerami gospodarczymi,

¹⁷ *Le Who's Who berbère*, <https://www.jeuneafrique.com/199700/politique/le-who-s-who-berb-re/>, data odczytu 28 września 2024.

¹⁸ *Mohamed Bensalah*, <https://www.forbes.com/profile/mohamed-bensalah/>, data odczytu 28 września 2023.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ *Business segments*, <https://www.holmarcom.ma/en/>, data odczytu 28 września 2023.

²¹ *Miriam Bensalah Chaqroun, MBA '86 Honorary Degree Recipient*, <https://udallas.edu/commencement/miriam-bensalah-chaqroun.php>, data odczytu 28 września 2024.

²² *Notre mission*, <https://cgem.ma/qui-sommes-nous/#la-cgem>, data odczytu 28 września 2024.

społecznymi i politycznymi w Maroku”²³. Te osobiste gratulacje pokazują, jakimi względami cieszy Bensalah-Chaqroun – jej koneksje sięgają samego szczytu władzy. Inne jej osiągnięcia to m.in. otrzymanie statusu obserwatora z ramienia CGEM podczas Konferencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu w 2016 roku, która odbyła się w Marrakeszu, czy dołączenie do zarządu europejskiego operatora satelitarnego Eutelsat²⁴, z której to funkcji zrezygnowała w 2017 roku, gdy została mianowana jedną z dyrektorów firmy Renault²⁵. Swoją kadencję na stanowisku przewodniczącej CGEM zakończyła w roku 2018²⁶.

Analizując jej biografię oraz osiągnięcia, nie da się nie zauważyć podobieństw w życiorysach Fatimy Zahry Ammor i Fatimy Zahry Mansouri. Wszystkie pochodzą z bogatych, uprzywilejowanych rodzin. Można by wręcz rzec, że z pewnego rodzaju wpływowych klanów. Miały możliwości, które są dostępne dla przedstawicielek właśnie takich rodzin. Nie robią jednak nic, by te możliwości stały się dostępne innym kobietom, a jedynie to, co pozwala im samym utrzymać wpływy.

Zakończenie

Nie da się zaprzeczyć, że udział kobiet w biznesie i polityce, nawet jeśli są to kobiety z wąskiej, uprzywilejowanej grupy, wpływa pozytywnie na rozwój działań feministycznych. Pokazuje, że kobiety są zdolne odnosić sukcesy na tym polu i są równie kompetentne co mężczyźni. Jest to również ściśle połączone ze zmianami podstaw. Jak głosi jedno z najbardziej znanych prokobiecych haseł „to, co prywatne, jest polityczne” (*private is political*, z eseju Carol Hanisch z 1969 roku). Zatem początek zmian zaczyna się w obszarze prywatnym, co po-

²³ HM the King Congratulates Miriem Bensaleh-Chaqroun on re-election as Head of Morocco's Employers Federation, <https://www.maroc.ma/en/royal-activities/hm-king-congratulates-miriam-bensaleh-chaqroun-re-election-head-morocco-employers>, data odczytu 28 września 2024.

²⁴ Eutelsat Communications: Assemblée générale annuelle du 8 novembre 2012, <https://www.prnewswire.com/news-releases/eutelsat-communications--assemblee-generale-annuelle-du-8-novembre-2012-177925841.html>, data odczytu 28 września 2023.

²⁵ Miriem Bensalah-Chaqroun Appointed Independent Director on Renault Board, <https://www.moroccoworldnews.com/2017/06/220051/miriam-bensalah-chaqroun-renault-board>, data odczytu 28 września 2024.

²⁶ Miriem Bensaleh-Chaqroun leaves CGEM's Office in May, <https://www.moroccoworldnews.com/2018/02/240022/miriam-bensaleh-chaqroun-leaves-cgems-office-may>, data odczytu 28 września 2024.

kazuje zależność między kobietami na wysokich stanowiskach biznesowych i politycznych a edukacją. Wymienione wyżej przedstawicielki tych profesji miały co prawda dostęp do wyjątkowo dobrych, często zagranicznej szkół, ale zależność ta sięga głębiej. Możliwość uczęszczania kobiet i dziewcząt do szkoły zaczyna się nie tylko na etapie fizycznej dostępności, ale również tego, że najbliższe otoczenie widzi wartość w ich kształceniu. W momencie, gdy tak się dzieje, wyedukowane kobiety mają większą możliwość rozwoju osobistego poprzez pracę zawodową czy działalność publiczną. Posiadanie pracy umożliwia im również większą niezależność oraz możliwość decydowania o sobie. To, co zaczyna się jako prywatna sprawa rodziny posyłającej córkę do szkoły, czasem owocuje realnymi zmianami politycznymi.

Można z pełnym przekonaniem powiedzieć, że wybór siedmiu kobiet w skład rządu jest oznaką przemian. Są to jednak przemiany zachodzące bardzo wolno. I nie jest to zmiana, która dotyka obecnie wszystkie kobiety w takim samym stopniu. Wciąż przeważająca większość Marokanek nie ma szans na spektakularną karierę. Wiele z nich nadal jest ograniczanych do pełnienia roli matki i żony. Wymienione w tym artykule kobiety są niezwykle uprzywilejowane; to dzięki temu są tam, gdzie są. Nie jest to rzeczywistość większości społeczeństwa i przez długi czas nie będzie. Warto jednak postrzegać ich sukcesy jako krok w stronę zwiększenia partycypacji kobiet w życiu publicznym.